

**QARAQALPAQ AYTISLARINDA WATAN KONCEPTINE
LINGVOMÁDENIY ANALIZ**

Jalgasbaeva Gúlzada,
QMU, Lingvistika (qaraqalpaq tili) qánigeligi magistranti

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.18903143>

Annotaciya: *Bul maqalada qaraqalpaq aytislarında "Watan" mánisin bildiriwshi sózlerdiń jumsalıwı sóz etiledi hám olarǵa lingvomádeniy analiz islenedi.*

Gilt sózler: *Watan, mádeniyat, aytıs, lingvokultralogiya, til, el, elat, jurt, tuwılǵan jer.*

Аннотация: *В данной статье рассматривается употребление слов, репрезентирующих концепт «родина», в каракалпакских айтысах, а также проводится их лингвистический и культурный анализ.*

Ключевые слова: *родина, культура, диалект, лингвокультурный анализ, язык, племя, род, этнос, родная земля.*

Abstract: *This article examines the use of words expressing the meaning of "homeland" in Karakalpak aytıs and provides a linguistic and cultural analysis of them.*

Keywords: *homeland, culture, aytıs, linguistic and cultural analysis, language, tribe, clan, ethnic group, tribe, motherland.*

Aytıs qaraqalpaq xalqınıń folklorında da, jazba ádebiyatında da, belgili ornı bar, tematikalıq jaǵınan bay, tárbiyalıq áhmiyeti oǵada kúshli ádebiyatımızdıń eń súyikli qızıq janrı. Bul qaraqalpaq xalqınıń ótkendegi ómir turmısına, ádet-saltına baylanıslı kelip shıqqan [1,7]. Aytıs eski túrkiy tilinde óz-ara pikir almasıw, sóz jarısı degendi ańlatadı [6,30]. Aytıstıń juwap aytısı, bádik aytıs, háwjar aytısı, shayırlar aytısı,sheshenlik aytısı sıyaqlı túrleri bar.

Aytıs-qaraqalpaq xalıq kórkem awızeki dóretpeleriniń belgili bir janrı retinde erteden tilge alınıp keldi. 1939-jılları Q.Ayımbetov aytıstı folklorımızdıń bir janrı [2,12] retinde kórsetken edi. Qaraqalpaq kórkem awızeki dóretpelerin pútini menen izertlew jumısın qolǵa alǵan, ol tuwralı úlken izertlew dereklerin jıynaǵan ilimpaz N.Dáwqaraev óziniń doktorlıq dissertatsiyasınıń birinshi toımın folklorǵa arnap, onnan qaraqalpaq kórkem awızeki dóretpeleriniń janrlarına tallaw bergen edi. Ol úsh toımınıń birinshi toımın folklorǵa arnaǵan. "Aytıs hám juwap" degen temada berilgen bólimde, qaraqalpaq dástúrlerinde qız-jigitlerdiń otırısqa merelerinde uyqasımly, astarlı sóz benen aytısıwlar oǵada kóplegen jıynalǵan. Bunday poetikalıq sóz benen aytısıw juwaptan baslanadı. Juwap demektin mánisi egerde birew astarlıq, poetikalıq sóz benen sizge tiyip, ilip sóylese sizde bul kisiniń sózine ılayıqlı poetikalıq sóz benen juwap qaytarıwıńız kerek. Qaraqalpaq dástúrinde juwaptan jeńiliw uyat sanalǵan. Juwap sol aytısqa waqıttaǵı payt, háreket, waqıya menen baylanıslı boldı.

Máselen, jigit úyge kirip kelip, úyde otırǵan qızlardı kózge ilmey sóylegendegi juwap ta aytıstıń bir túri.

Al, usı aytısta Watan mánisin bildiriwshi sózlerdiń jumsalıwı arqalı xalıqtıń mádeniyatı, úrp-ádet, dástúrleri ashıp beriliwi múmkin. Bul jaǵdayda álbette lingvomádeniy analiz metodı arqalı Watan konceptin mısallar arqalı dáliyllewimiz múmkin boladı. Máselen:

Duyım jurta sonday bolsa qádirin,

Qatıq ishıp shıǵıppedi búyirin? (Jezdejan, 83-b).

Berilgen mısalda “duyım jurta” sóz dizbegi pútkil xalıqtı bildiriw maqsetinde jumsalǵan. Xalıq arasında insanlardıń bir-birine kórsetken jaqsı múnásibeti tiykarında qádirli, qımbatlı bolıw kerekligin uqtıradı. Qaraqalpaq aytıslarında qızlar kópshilik jaǵdayda jigitlerdiń jeti júyresin tesetuǵınday, shaqmaqtıń tasınday, ótkir sózlerden paydalanıp jetkeretuǵın bolǵan.

-Xabar ber xalıńnan sóyle **jayıńnan**,

Hal-jaǵdayın qalay bolǵan jezdejan?

Mágár kiyatırsań **awıl jaǵıńnan**,

Alba-dulba júziń solǵın jezdejan (Jezdejan, 83-b).

Mısalda birinshi qatarda xalqımızdıń ázel-ázelden kórgen adamnan hal-jaǵday, jón-josaq sorasıw dástúri bar. Bul qatarlar baldız benen jezdeniń arasındaǵı aytıs formasındaǵı sawbet. Jezdesiniń óz elindegi awıl-xalqınırın aman-sawlıǵın biliw ushın awılın, mánakánin yáki jurtnıń demesten “jayın” sózi qollanılǵan hám kórkemlikti, ótkirlikti támiynlewde xızmet atqarıp kelgen. Al, úshinshi qatarda awıl jaǵıńnan sózi jezdesiniń mánakanın túsindiriw ushın jumsalǵan.

Hám júzikti soqqan zerger,

Hám buzarlar, hám dúzerler,

Qız izlegen jaqsı jigit,

Sabır etip **el gezerler** (Juwap aytısları, 94-b).

Qız-jigitler aytısınan berilgen bul úzindi de, jigitlerdiń qız izlewi ashıp berilgen. Qızlar bul qatarda qız izleseń eldi gez, jaqsı qızdı ańsatlıq penen taba almaysań degen mánini uqtıradı. Jigitler dáslep qızdı sırtınan kórip unatsa, qızdıń jeńgesiniń aldınan ótip, jeńgesi arqalı tanısıp, ushırasıp baslaytuǵın bolǵan.

Jeken **jerinde**,

Baqa **kólinde**,

Hárkim **óz elinde** (Násiyat mánisindegi juwaplar, 136-b).

Bul qatarlarda sózdiń awısıw mánisi seziledi. İnsan óz tuwılǵan mánakanında jasaydı, baqa bolsa óz eli bolǵan kólinde, al jerde ósetuǵın ósimlik jeken, qamıs jerde

ósedı. Jekenniń tuwılǵan mákanı jer, al baqanıń tuwılǵan jurtı kól degen metaforalıq súwretlew ushırasadı.

Elinen qashqan bir túlki,

Elge kelgenshe dem almas,

Ózi júyrik bolǵan soń,

Onı heshkim tuta almas (Násiyat mánisindegi juwaplar, 134-b).

Bul mısalda elinen qashıw, eline keliw sózleri Watan konceptin dúzip kelgen sebebi elden qashıw tek ǵana elge satqınlıq qılǵan adamnıń qolınan keledi. Hár bir adam óz elin shın júrekten jaqsı kóredi, al elge dushpanshılıq qılǵan adam óz eline ózi kele almay elinen qashıp júredi.

Juwmaqlap aytqanda, Watan konceptin jasawda aytıslarda qollanılǵan sózler de, eldiń mádeniyatın, úrp-ádet dástúrlerin ashıp beriwde ayrıqsha áhmiyetke iye. Aytıs ózi xalıqtıń mádeniyatın sáwlelendiredi hám aytısta qollanılǵan sózler arqalı mádeniyat eki ese ayqınlasıp kórinedi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Abdinazimov Sh, Tolıbaev X. Lingvokultralogiya–Nókis: Qaraqalpaqstan, 2020.
2. Ayımbetov Q. Xalıq danalıǵı–Nókis: Qaraqalpaqstan, 1988.
3. Qaraqalpaq folklorı–Nókis: Qaraqalpaqstan, 1982.
4. Qaraqalpaq tiliniń túsindirime sózligi–Nókis: Qaraqalpaqstan, 1984.
5. Tájimuratov Á. Qaraqalpaq xalıq qosıqları–Nókis: Qaraqalpaqstan, 1965.
6. Асколдов С.А. Концепт и слова, (Сборники русская речь макалалар топламында) – Ленинград, 1928.
7. Древнетюркский словарь–Издательство Наука: Ленинград отделение, 1969.